

Janusz Gmitruk

Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego

Bataliony Chłopskie 1940–1945

Wstęp

Dzieje i dokonania Batalionów Chłopskich – jednej z największych zbrojnych organizacji Polskiego Państwa Podziemnego lat wojny i okupacji – są ważną częścią składową chlubnej tradycji oręża polskiego. Czyn zbrojny ludowców i mieszkańców polskiej wsi w latach wojny i okupacji 1939–1945, którego emanacją były Bataliony Chłopskie, jest także dla kolejnych pokoleń niedoścignionym wzorem patriotyzmu.

Prawda i pamięć o Batalionach Chłopskich bardzo powoli znajdowała społeczne uznanie. W powojennej Polsce przez długie lata żołnierzy ludowej chłopskiej konspiracji, którzy chcąc budować suwerenne, demokratyczne i sprawiedliwe państwo, byli współtwórcami Polskiego Stronnictwa Ludowego Stanisława Mikołajczyka z lat 1945–1947 – prześladowano, więziono i traktowano jako wrogów publicznych. Ówczesne władze komunistyczne obawiały się bechowców jako wyrazicieli ludowej solidarności i eliminowały ich z życia politycznego ruchu ludowego. Ta część tradycji BCh, która związana była ze współpracą z PPR, GL i AL, miała dla komunistów wartość tradycji, resztę zaś uznano za błędy i „burżuazyjne wypaczenia”. Ten stosunek komunistycznych władz do chłopskich partyzantów-patriotów spowodował zamknięcie się ludowych środowisk. Wielu chłopskich bohaterów okresu wojny i okupacji, znękanym represjami i trudnościami codziennego życia lat PRL-u, izolowało się od życia publicznego, wybierając „wewnętrzzną emigrację” – bierną postawę wobec ówczesnej

rzeczywistości. Nie wracali też chętnie do wspomnień z lat swej konspiracyjnej i zbrojnej działalności w SL „Roch” i BCh. Czy było to pokolenie stracone, złamane i zatracone w wewnętrznej emigracji? Nic podobnego. Ludowcy nie obrażali się na Polskę. Podjęli pracę i walkę w ramach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, jedynej wówczas reprezentacji politycznej ruchu ludowego.

Pierwszy wielki przełom nastąpił po Październiku '56. Wielu zasłużonych działaczy ludowych, wcześniej niesłusznie oskarżonych i więzionych, zrehabilitowano. Bechowcy, działacze PSL Stanisława Mikołajczyka masowo zasilali szeregi Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, wierząc, że znów będą mieli wpływ na bieg wydarzeń, że ich prawda i idee wypracowane przez konspiracyjny ruch ludowy i BCh znajdą urzeczywistnienie w praktyce życia społecznego. Zrażeni zostali po raz kolejny. Następne kryzysy polityczne w Polsce, okresowo osłabiające dominującą rolę Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w życiu politycznym, umożliwiały ludowcom ponawianie starań o upamiętnienie dorobku Batalionów Chłopskich i godne uhonorowanie walczących w ich szeregach żołnierzy. Bechowcy nadal jednak niechętnie mówili i pisali o swej działalności. I nawet wtedy, gdy nadchodziły lepsze czasy, nie domagali się, jak inne kombatanckie środowiska, honorów, odznaczeń i profitów. W ten sposób pełna prawda o dokonaniach chłopskiej armii odchodziła bezpowrotnie wraz z jej bohaterami.

W latach sześćdziesiątych ZSL wpisało do swych zadań statutowych badania nad historią ruchu ludowego. Dzięki inicjatywom rodzącym się w powołanym w 1960 roku Zakładzie Historii Ruchu Ludowego oraz staraniom jego współpracowników – wspieranym przez Ludową Spółdzielnię Wydawniczą – zaczął następować proces powracania do świadomości społecznej wiedzy o Batalionach Chłopskich. Te pierwsze próby były niepełne, ograniczone ówczesną cenzurą i autocenzurą wynikającą z przykrych powojennych doświadczeń bechowców. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, kiedy ówczesne kierownictwo ZSL badania nad dziejami SL „Roch”, BCh i LZK uznało za priorytetowe w działalności ZHRL, powstało wiele publikacji syntez, monografii i wydawnictw źródłowych poświęconych konspiracyjnej i zbrojnej walce ludowców i mieszkańców polskich wsi w latach wojny i okupacji. Wydano także liczne wspomnienia dowódców i żołnierzy BCh.

Kolejnym ważnym etapem było upamiętnianie czynu BCh w postaci pomników, obelisków i pamiątkowych tablic, a także uznanie zasług żołnierzy i dowódców, m.in. Komendanta Głównego BCh Franciszka Kamińskiego poprzez awansowanie go 9 października 1980 roku na generała brygady, a 11 listopada 1993 roku na generała dywizji WP.

Działalność polityczna konspiracyjnego ruchu ludowego oraz działalność bojowa jego siły zbrojnej – BCh znalazła odzwierciedlenie w opracowaniach syntetycznych, kalendarzach oraz oddzielnych dla większości okręgów monografiach. W literaturze naukowej ponad wszelką wątpliwość udokumentowany został wojskowy charakter BCh oraz koncepcja walki zbrojnej i dokonania w tym zakresie. Dzięki edycji udokumentowanych źródłowo prac naukowych, wielu historyków zainteresowało się problematyką ruchu ludowego, zaś w historiografii II wojny światowej Bataliony Chłopskie zapisały się jako druga po Armii Krajowej siła zbrojna Polskiego Państwa Podziemnego.

Dotychczasowy dorobek literatury historycznej, podobnie jak i jego upowszechnienie w społeczeństwie polskim, wciąż budzi niedosyt i nie spełnia oczekiwań bechowskich środowisk. Nadal „białą plamą” pozostają liczne tematy badawcze, wymagające gruntownych dociekań nie tylko *stricto* historycznych, ale także socjologicznych i politologicznych. Prawda historyczna tkwi bowiem nie tylko w liczebności, sile zbrojnej i osiągnięciach bojowych BCh. Prawda o Batalionach Chłopskich tkwi w ich niepowtarzalnym charakterze. Była to bowiem pierwsza i jedyna w dziejach siła zbrojna powołana przez chłopski ruch polityczny, który wyrażał interesy najliczniejszej wówczas warstwy społecznej w Polsce – mieszkańców wsi.

Specyfika BCh polegała także na ich głębokiej więzi z terenem działania. Zapleczem BCh były wsie – „partyzanckie twierdze” – bazy i partyzanckie obozy. Żołnierze BCh pochodzili ze wsi, w organizacji tej nierzadko działały w konspiracji całe wielopokoleniowe rodziny – dziadkowie, rodzice i dzieci. W szeregach BCh walczyli nie tylko mężczyźni, lecz na równi z nimi także kobiety – ich matki, żony i córki, sanitariuszki Zielonego Krzyża i członkinie Ludowego Związku Kobiet. Do Batalionów Chłopskich przystąpili przedwojenni działacze ruchu ludowego – Stronnictwa Ludowego, Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”, Centralnego Związku Młodej Wsi „Siew”, spółdzielczości wiejskiej, ale także liczne rzesze młodych mieszkańców polskiej wsi, którzy z ideą chłopskiego ruchu politycznego związali się dopiero

w latach wojny. Ci, w większości prości, niewykształceni, ubodzy ludzie, kierowani bezprzykładnym patriotyzmem, bezinteresownie, z narażeniem własnego życia, nieśli pomoc eksterminowanym przez okupantów Żydom, jeńcom radzieckim, ludności wysiedlonej z ziem włączonych do III Rzeszy, prześladowanym przedstawicielom inteligencji polskiej i żydowskiej, warszawskim powstańcom 1944 roku i mieszkańcom Stolicy wypędzonym po upadku powstania.

Te i inne wątki wymagają podjęcia szczegółowych badań regionalnych oraz przygotowania poszerzonych analiz, o co apelujemy do młodych adeptów nauk historycznych. Wyniki ich dociekań pozwolą jeszcze głębiej poznać i zachować prawdę w pamięci Polaków o dokonaniach i losach zarówno bohaterskich czołowych przywódców ludowej konspiracji, partyzanckich dowódców, jak i szeregowych żołnierzy BCh.

W połowie 1940 roku Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego powołało zbrojne ramię ruchu do walki zbrojnej z okupantem – Bataliony Chłopskie. Ta głęboko przemyślana decyzja świadczyła o właściwej ocenie sytuacji w okupowanym kraju i realizmie politycznym działaczy konspiracyjnego ruchu ludowego.

W 1940 roku zaowocowała prawie półwiekowa patriotyczna działalność ludowców w społeczeństwie wiejskim. Powstała w tym czasie w polskim podziemiu organizacja zbrojna, odzwierciedlająca wiekowe dążenia warstwy chłopskiej do pracy i walki o ludową ojczyznę. Powszechne i niespotykane zaangażowanie chłopca polskiego na rzecz ojczyzny, niemające odpowiednika w dziejach Polski, znalazło swój wyraz w masowym udziale mieszkańców wsi w Batalionach Chłopskich. Ta druga pod względem liczebności organizacja podziemia miała klasowy i demokratyczny charakter, była otwarta dla wszystkich, którzy chcieli walczyć z okupantem, bez względu na wyznanie i pochodzenie społeczne. Z perspektywy ponad 80 lat możemy dziś szczegółowo określić motywacje towarzyszące powołaniu Batalionów Chłopskich, etapy działalności organizacyjnej i walki.

Niewątpliwie zasadniczym czynnikiem wyznaczającym pozycję ruchu ludowego w konspiracji była jego masowość i ścisły związek ze środowiskiem wiejskim. Związek ten wyrażał się w poparciu materialnym dla podziemnej akcji niepodległościowej.

Chłopi najliczniej zasilali szeregi ruchu ludowego. Dzięki ich politycznej aktywności ruch ten i jego partia polityczna – Stronictwo Ludowe „Roch” – stały się w okresie wojny najbardziej masowym

ruchem politycznym w podziemiu, co pozwoliło odegrać Stronnictwu Ludowemu wielką rolę w układach międzypartyjnych na terenie okupowanego kraju oraz w rządzie polskim na uchodźstwie.

Wśród szeregu przyczyn, które zadecydowały o powołaniu BCh, jako jedną z najważniejszych należy wymienić powszechne dążenie chłopów, a zwłaszcza młodzieży wiejskiej do walki z okupantem. Młodzież ta nie miała możliwości zaspokojenia swoich patriotycznych dążeń w szeregach Związku Walki Zbrojnej oraz innych organizacji militarnych.

Patriotyczne dążenia chłopów zbiegły się z koncepcjami politycznymi kierownictwa ruchu ludowego. Poczynając od wiosny 1940 roku Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego coraz wyraźniej zdawało sobie sprawę z tak oczywistego faktu, że dwie poważne siły polityczne – sanacja i endecja – przygotowują się do objęcia władzy w kraju w trakcie jego wyzwalań.

O ile w pierwszych miesiącach okupacji sądzono, że wojna trwać będzie krótko, to po kapitulacji Francji nikt nie miał wątpliwości, że II wojna światowa mieć będzie długotrwały przebieg. W takiej sytuacji należało opracować plany działalności w konspiracji na czas dłuższy. Zdawali sobie z tego sprawę czołowi działacze CKRL, reprezentujący w tym wypadku poglądy wielu terenowych aktywistów, którzy uważali, że ruch ludowy zarówno w okresie okupacji, jak i w okresie przełomowym powinien odegrać poważną rolę i reprezentować dużą siłę polityczno-społeczną, z którą będą musiały się liczyć także inne obozy i ugrupowania polityczne.

W sytuacji politycznej, która ukształtowała się w polskim podziemiu, powołanie własnej siły zbrojnej dawało szereg korzyści, przyczyniało się do dalszej konsolidacji ruchu ludowego, umacniało jego pozycję w podziemiu. Motywując sierpniową decyzję z 1940 roku, półtora roku później CKRL podkreślało, że nie mogło pozwolić, aby bojowa młodzież chłopska znalazła się poza ideowo-wychowawczym oddziaływaniem Stronnictwa Ludowego „Roch”. Przywódcy ruchu ludowego z powołaniem siły zbrojnej łączyli nadzieje na odegranie przez ruch ludowy poważnej roli w okresie wyzwalań kraju, gdyż obawiano się, że po wyzwoleniu po władzę sięgać będą wrogię ruchowi ludowemu siły społeczno-polityczne.

Nie wykluczano także możliwości, że organizacja ta w przyszłości może stać się – w miejsce ZWZ – podstawowym trzonem polskiej armii podziemnej, podległym bezpośrednio Naczelnemu Wodzowi.

Utworzenie Straży Chłopskiej było sprzeczne z ogólną koncepcją Macieja Rataja – organizatora konspiracyjnego ruchu ludowego i ludowców na emigracji, którzy dążyli do pełnej zgodności z koncepcjami wojskowymi gen. Władysława Sikorskiego.

Tendencja sprzyjająca w CKRL powołaniu Straży Chłopskiej była aktywnie wspierana naciskiem „dołów”. Poczynając od wiosny 1940 roku wśród chłopów z wielu województw i powiatów coraz bardziej powszechne stawało się przekonanie o konieczności powołania do życia przez ruch ludowy własnej organizacji zbrojnej. Naciski te sprzyjały Józefowi Niećce w przewyciężaniu oporów wewnątrz CKRL co do koncepcji „Chłostry”, a także zajęciu zdecydowanego stanowiska wobec ludowców na emigracji.

Istniały bowiem na początku obawy przed zdyskredytowaniem tych zamierzeń przez Komitet Zagraniczny SL, a szczególnie przez Stanisława Mikołajczyka. Wpływały one z negatywnego stosunku kierownictwa okręgu krakowskiego do projektów powołania Straży Chłopskiej. Licząc się z koniecznością porzucenia planów zorganizowania siły zbrojnej, prace wstępne podjęto w pięciu powiatach województwa kieleckiego i dwóch warszawskiego.

Nim przysłała akceptacja dla „Chłostry” z Londynu, we wrześniu 1940 roku w Mikułowicach, kieleckiej wsi leżącej u podnóża Gór Świętokrzyskich, trzech działacze kieleccy: Franciszek Kamiński – późniejszy komendant główny, Stanisław Jagiełło – komendant okręgu kieleckiego i Władysław Zwiejski – komendant obwodu opatowskiego – opracowali regulamin Straży Chłopskiej. Zadania „Chłostry” przedstawione do akceptacji CKRL można ująć w trzech podstawowych punktach:

1. Prowadzenie prac ideowo-wychowawczych wśród członków SCh, rekrutujących się z roczników przeszkolonych pod względem wojskowym, z myślą o tym, żeby jako pełnowartościowy już element pod względem ideowo-politycznym mogli być przekazani w okresie przełomowym ogólnonarodowemu dowództwu powstańczemu.
2. Z ludzi niepowołanych do działań frontowych Straż Chłopska tworzyć miała oddziały przeznaczone do utrzymania porządku wewnątrz kraju.
3. W ramach Straży Chłopskiej miały być wydzielone oddziały przeznaczone do zabezpieczania działalności partyjno-politycznej SL „Roch”.

Powstanie Batalionów Chłopskich

Po zaakceptowaniu pierwszej instrukcji CKRL mianowało Józefa Nieckę pełnomocnikiem do całokształtu działalności „Chłostry” oraz komendanta głównego BCh – Franciszka Kamińskiego. W okresie późniejszym wykrystalizowała się KG SCh. Organizowanie Straży Chłopskiej prowadzono we wszystkich województwach pod okupacją niemiecką. Utworzono dziesięć okręgów BCh, odpowiadających obszarowo przedwojennym województwom: Okręg I – Warszawa; II – Warszawa województwo; III – Kielce; IV – Lublin; V – Łódź; VI – Kraków, Rzeszów, Śląsk; VII – Białystok; VIII – Wołyń; IX – Lwów, Tarnopol, Stanisławów; X – Poznań.

Strukturą organizacyjną objęto ponad 166 powiatów i około 10 tys. gromad. Przez cały okres okupacji rozbudowywano strukturę BCh w dwóch pionach: oddziałów taktycznych i terytorialnych. Od 1943 roku powoływano Ludową Straż Bezpieczeństwa i współorganizowano Państwowy Korpus Bezpieczeństwa. Od roku 1942 z Batalionami Chłopskimi ściśle współpracował Ludowy Związek Kobiet. Ulepszano także strukturę organizacyjną, dostosowując ją do wymogów życia konspiracyjnego.

Początki organizowania Straży Chłopskiej, a następnie BCh, były niezwykle trudne, brakowało kadry dowódczej, funduszy, broni. Ludowcy nie mieli tradycji działalności konspiracyjnej. Jak cień rzucało się na te trudności nieprzychylnie stanowisko ZWZ, który zaniepokojony intensywnym rozwojem BCh, starał się storpedować zamierzenia ruchu ludowego. Zaczęto szukać środków zaradczych, które z jednej strony zapobiegałyby stworzeniu przez ruch ludowy własnego wojska, z drugiej stwarzałyby przynajmniej pozory otwarcia młodzieży chłopskiej możliwości walki z okupantem w szeregach konspiracyjnego wojska. W Komendzie Głównej ZWZ narodził się projekt powołania do życia Służby Ochrony Powstania przy czynnym poparciu i zaangażowaniu się WRN-PPS.

Ludowcy odmówili jednak udziału w tworzeniu SOP, co doprowadziło do załamania się tej koncepcji. Odmowa CKRL zaostrzyła stosunki między ZWZ i WRN-PPS a ludowcami. Z drugiej strony stało się to impulsem dla działaczy terenowych do organizowania BCh. W 1941 roku liczebność BCh wynosiła około 12 tys., w połowie 1942 roku liczyły ponad 21 tys., a w 1943 roku osiągnęły imponującą

liczbę 135 tys. Kiedy w lipcu 1944 roku Armia Radziecka zbliżała się do granic Polski, szeregi BCh osiągnęły stan 157 tys. żołnierzy.

Ta konspiracyjna armia dysponowała niewielką kadrą oficerską. Komendy obwodów i okręgów miały bardzo szczupłą obsadę personalną, blisko pięciokrotnie mniejszą niż w Armii Krajowej. W Batalionach Chłopskich oficer dowodził batalionem (1:300), podoficer drużyną (1:12), natomiast w AK stosunek ten był znacznie lepszy. Oficer dowodził plutonem (1:37), podoficer sekcją (1:4). Braki w kadrze dowódczej zaspokajano różnymi sposobami – pozyskiwano oficerów z innych formacji, prowadzono szkolenie we własnych podchorążówkach BCh. „Szkoly partyzanckiej walki” zorganizowano w pięciu obwodach BCh: Biała Podlaska, Krasnystaw, Zamość, Garwolin, Sandomierz. W podchorążówkach tych wyszkolono ponad 250 elewów. Zorganizowano też kilkanaście szkół podoficerskich BCh. Wykorzystywano również możliwości szkolenia w innych organizacjach konspiracyjnych.

Nie lepiej było z uzbrojeniem. Większość broni pochodziła z pobojowisk września 1939 roku. Broń ta, niekiedy źle przechowywana i konserwowana, zawodziła w walce. Uruchamiano więc tajne rusznikarnie, gdzie żołnierze BCh naprawiali, ale i także produkowali broń. Liczne przekazy źródłowe informują o podjęciu produkcji broni w powiatach: Biała Podlaska (steny), Opatów („bechowiec”), Końskie (części do stenów), Jędrzejów (działka), Kozienice (granaty). Od 1942 roku bechowcy zaczęli zdobywać broń na wrogu, a także otrzymywać ją ze zrzutów alianckich i radzieckich. Żołnierze BCh przejęli w okresie okupacji około 20 pełnych zrzutów broni i amunicji i kilka niepełnych. Broń ta, mimo protestów, nie została przekazana AK. Do końca okupacji broni brakowało, przeciętnie jeden karabin przypadał na 11 żołnierzy BCh.

Broń ta znajdowała się głównie w tworzonych od 1942 roku Oddziałach Specjalnych i partyzanckich. W czasie okupacji powstało 400 OS i 70 oddziałów partyzanckich. Do najaktywniejszych należały: Zgrupowanie Partyzanckie „Ośka” (zorganizował i dowodził nim Jan Sońta), „Bilof i Tomasz” (Bolesław Krakowiak i Józef Abramczyk), „Lotna” (Jacek Zembrzusi i Mieczysław Wałek), „Nawrot” (Eugeniusz Fąfara), „Szczytniak” (Mieczysław Młodzik), „Piotr” (Piotr Pawlina), „Wąsowicz” (Antoni Piwowarczyk), „Sowa” (Stanisław Śnitko), „Kmieć” (Józef Wilczek), „Marian” (Julian Czuba), „Rys” (Stanisław

Basaj-Kraska), „Błyskawica” (Jan Kędra), „Burza”, „Anton” (Antoni Wróbel), „Mściciel” (Jan Włodarczyk), „Boruta” (Zygmunt Golański), „Sęp” (Kazimierz Wątróbski), „Lipa” (Julian Kaczmarczyk), „Kosa” (Władysław Janczyk), „Juhas” (Mieczysław Cholewa).

Koncepcja walki zbrojnej

Koncepcje walki BCh uwarunkowane były czynnikami politycznymi i środowiskowymi. Głównym ośrodkiem dyspozycyjnym konspiracji ludowej w latach 1939–1945 było Stronnictwo Ludowe „Roch”. Fakt podporządkowania Batalionów Chłopskich, jako formacji zbrojnej, ośrodkowi politycznemu miał praktycznie wielostronne znaczenie dla organizacji. Teoretycznie nie dzieliło – oprócz metod i środków walki – partii politycznej od jej organizacji wojskowej. BCh, tak jak SL „Roch”, wchodziły w skład obozu niepodległościowego związanego z orientacją zachodnią i działającym na emigracji w Londynie rządem polskim. Uczestniczyły w działalności politycznej ruchu ludowego, formując jego struktury. Strukturą autonomiczną w ruchu ludowym był Ludowy Związek Kobiet.

W konspiracyjnym ruchu ludowym istniało zjawisko harmonijnego przenikania się struktur SL „Roch”, BCh i LZK, pozwalające na bezpośrednie przenoszenie dyspozycji i zaleceń „góry” do mas członkowskich i odwrotną drogą splotu informacji do centrum. Ta swoista, osiągnięta w czasie okupacji jednolitość była siłą ruchu ludowego i miała zasadnicze znaczenie dla kształtowania się koncepcji walki wyzwolenczej ludowców. Skłania ona współczesnego badacza do rozpatrywania jej w kontekście działalności całego ruchu ludowego i polityki SL „Roch”. Nie jesteśmy jednakże całkowicie pewni, czy jest to słuszna zasada w odniesieniu właśnie do wojska, które, jak wiemy z działalności międzywojennego ruchu ludowego, traktowane było przezeń na równi z niektórymi innymi czynnikami funkcjonowania państwa jako wartość najwyższa, której ludowcy, mimo rzadkich słów krytyki, nie podważali. Wydaje się, że głównym kluczem do zrozumienia koncepcji walki BCh są ogólne prawidłowości, jakim podlegały wszystkie organizacje wojskowe ruchu oporu.

Główną cechą myślenia twórców BCh był daleko idący pragmatyzm. Ludowcy uznawali jako cel nadrzędny oszczędzanie

biologicznej substancji narodu, tym bardziej że istniały przesłanki wskazujące, iż okupant oczekuje na pretekst, aby rozpocząć krwawe represje. Dlatego nie formułowano celów walki na wyrost. Wypracowywanie zadań dla BCh odbywało się w niezwykle złożonej sytuacji politycznej i militarnej. Jej głównymi wyznacznikami były agresja niemiecka na Związek Radziecki i dwa kryzysy rządowe na emigracji. Ludowcy, ratując rząd Sikorskiego, znajdowali się w trudnym i dwuznacznym położeniu, opracowując jednocześnie swoją koncepcję wojskową inną od tej, którą gen. Sikorski akceptował. Balansowanie między lojalnością a niesubordynacją, i to w okresie wojny, było przyczyną znacznych opóźnień przy formułowaniu koncepcji walki dla organizacji zbrojnej. Idąc na znaczne ustępstwa wobec ZWZ, kierownictwo ruchu ludowego określiło pod koniec 1941 roku ograniczone jeszcze cele dla organizacji zbrojnej, polegające głównie na akcji wychowawczej i formowaniu struktur.

Należy sądzić, iż takie usytuowanie BCh było na tym etapie bardzo dogodnie dla SL „Roch”. Organizacja zbrojna odgrywała rolę czynnika spajającego zjednoczony na czas wojny ruch ludowy. Prowadziła na rzecz ruchu szereg prac organizacyjnych: zajmowała się łącznością, kolportażem, tworzeniem komórek politycznych. Akcje rekwizycyjne przynosiły fundusze na cele organizacyjne. Należy sądzić, iż była to pewna prawidłowość w odniesieniu do organizacji zbrojnych partii politycznych. Podnoszoną w opracowaniach naukowych tezę, iż koncepcja ciągłej i „przestrzennej” walki zbrojnej z okupantem – wypracowana przez PPR i realizowana przez GL – miała istotny wpływ na koncepcję walki całego ruchu oporu, a szczególnie BCh, należy rozpatrywać w kontekście miejsca i czasu. GL walkę prowadziła głównie na terenie wiejskim, stanowiącym domenę wpływów BCh, i już w czasie wzmożonej aktywności chłopskiej organizacji bojowej. Z krytyki jej koncepcji, nie zaś akceptacji, zrodziła się bechowska myśl wprowadzenia do walki własnych oddziałów, które, jak rozumiano, toczyć ją miały lepiej i zgodnie z interesami wsi.

Ważnym etapem w nadawaniu BCh charakteru wojskowego był rozkaz nr 8 Komendy Głównej BCh z lipca 1942 roku, w którym nakazywano rozpoczęcie akcji szkolenia¹. Następnym krokiem było

¹ *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. 4, 1939–1945, wstęp i opracowanie Z. Mańkowski, J. Nowak, LSW, Warszawa 1966, s. 36–37.

podjęcie w listopadzie 1942 roku decyzji o utworzeniu Oddziałów Specjalnych. Nie przesądzając znaczenia tego faktu dla rozwoju koncepcji walki z okupantem, miało to duże skutki praktyczne. Powstała bowiem struktura nazywana egzekutywą BCh, przeznaczona do walki bieżącej. Rzeczą niezmiernie charakterystyczną było to, iż pierwsze Oddziały Specjalne organizowane były za wiedzą i zgodą Komendy Głównej BCh już znacznie wcześniej na Lubelszczyźnie². Jest to sygnał zmuszający badacza do interpretowania rozkazów jako dokumentów, które nie zawsze inicjowały określone działanie, lecz je sankcjonowały autorytetem czynników nadrzędnych. Badania regionalne i relacje byłych dowódców BCh potwierdzają zasadność takiego stwierdzenia³. Z wyprzedzaniem inicjatyw Komendy Głównej BCh w formowaniu zasad i koncepcji walki z okupantem spotykamy się w coraz większym stopniu, w miarę wzrostu liczebnego organizacji, do którego szczupła obsada Komendy Głównej nie była dostosowana. Niemniej do połowy 1943 roku udawało się jej utrzymać kontrolę nad organizacją i procesami zachodzącymi w terenie.

Kierownictwo BCh chciało osiągnąć tą drogą różnorakie korzyści polityczne, udowadniając dowództwu AK, iż ludowcy prowadzą działalność zgodnie ze wspólnymi ustaleniami oraz przekonać Stanisława Mikołajczyka o istnieniu silnej organizacji, która może stać się trzonem przyszłej armii ludowej. Liczono także na korzyści natury wojskowej, traktując akcję jako egzamin sprawności Oddziałów Specjalnych oraz mobilności całej organizacji. Wszystkie te założenia zostały zweryfikowane przez wydarzenia na Zamojszczyźnie.

Powstanie Zamojskie

Ludowcom nieobca była idea samoobrony i zbrojnego oporu. Dali temu wyraz na przełomie 1942 i 1943 roku w Powstaniu Zamojskim, broniąc ziemi i biologicznego istnienia narodu polskiego. To opór chłopów i ludowców zniweczył realizację niemieckiego General Plan

² F. Kusyk, *Z konspiracji w Lubartowskiem. Wspomnienia*, LSW, Warszawa 1982, s. 52–61.

³ S. Jagiełło, *Kryptonim „Telegraf”. Z dziejów Batalionów Chłopskich na Kielecczyźnie*, LSW, Warszawa 1979, s. 40.

Ost. W nocy z 27 na 28 listopada 1942 roku rozpoczęła się na tym terenie wielka akcja wysiedleńczo-eksterminacyjna. Rozmiar akcji oraz taktyka działania okupanta były zjawiskiem szokującym dla całego społeczeństwa, a szczególnie dla ruchu ludowego. Boleśnie uderzał okupant w jego bazę społeczną, nie pozostawiając cienia złudzeń co do swych celów. Jedyną metodą postępowania, słuszną w ocenie terenu i Komendy Głównej BCh, było aktywne przeciwdziałanie. Uważano, iż każde przyspieszenie akcji, za cenę nawet znacznych strat, będzie korzystniejsze niż zwleknięcie. Stanowisko takie zostało zaakceptowane przez CKRL.

Rozwinięta koncepcja przeciwstawienia się okupantowi została zawarta w piśmie CKRL i Komendy Głównej BCh do Delegatury ze stycznia 1943⁴. Na podstawie doświadczeń zamojskich opracowano projekt samoobrony ludności polskiej. Wydarzenia zamojskie spowodowały przełom w kształtowaniu koncepcji walki BCh. Miały też znaczny wpływ na koncepcje innych organizacji ruchu oporu, zmieniając dotychczasowy sposób myślenia i działania⁵. Były szeroko rozpowszechniane w rozkazach i prasie SL „Roch” na cały kraj.

Stosunek kierownictwa AK do akcji zamojskiej BCh nacechowany był niechęcią. Jej główne źródło znajdowało się w sposobie podejścia do problemu podjęcia walki i metod jej prowadzenia. AK uważała, że działalność zbrojna jest wyłączną domeną wojska, więc złamanie monopolu na czyn zbrojny nie zostało zaakceptowane, ale poddane krytyce jako „podburzanie terenu”. Wkrótce jednak AK również przystąpiła do walki dywersyjnej na Zamojszczyźnie, jednocześnie ciągle oskarżając BCh o chęć rozpętania wojny partyzanckiej.

Walki rozpoczęły się na terenie ogarniętym stanem wrzenia i przerodziły się w lokalną żywiołową wojnę partyzancką. Na przełomie grudnia i stycznia 1942 roku między Warszawą i Londynem ożywiła się korespondencja dotycząca oceny wydarzeń zamojskich. Dowództwo AK przekazało odrębną informację, której celem było uzyskanie poparcia rządu dla własnego stanowiska. Efektem tych zabiegów było przemówienie radiowe Mikołajczyka z 8 stycznia 1943 roku, w którym nawoływał: „Nie dajcie się sprowokować. Nie dajcie sobie przez

⁴ *Materiały źródłowe...*, op. cit., s. 128.

⁵ Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1978.

Niemców narzucić taktyki. Nie dajcie im wywołać zrywu narodowego, by utopić go w morzu krwi”⁶. Następnie Delegatura i Komenda Główna AK otrzymały zalecenie, aby powstrzymać kontrakcję. Prawdopodobnie po wystąpieniu Mikołajczyka z 8 stycznia ludowcy przesłali własną ocenę sytuacji na Zamojszczyźnie, gdyż już 12 stycznia 1943 roku żądał on od AK dodatkowych wyjaśnień.

Niezależnie od opinii rządu i krajowych ośrodków kierowniczych na temat tych wydarzeń, Bataliony Chłopskie nadal traktowały otwartą walkę partyzancką jako najlepszą formę samoobrony ludności polskiej. Dano temu wyraz w noworocznym rozkazie Komendy Głównej BCh⁷. W styczniu 1943 roku rozwój sytuacji na Zamojszczyźnie znacznie wyprzedził plany działania nakreślone dla ogniw terenowych przez Komendę Główną. 3 stycznia 1943 roku komendant obwodu BCh Tomaszów Lubelski, mjr Franciszek Bartłomowicz, ogłosił stan wojenny na terenie kilku gmin powiatu, a w pozostałych zarządził stan pogotowia bojowego⁸.

W styczniu 1943 roku załamała się koncepcja AK, zmierzająca do lokalizacji konfliktu i nadania mu form działań dywersyjnych.

1 lutego 1943 roku cztery kompanie BCh stoczyły bitwę pod Zaborecznem. Rozwój walk nastąpił po niej w sposób lawinowy. Natężenie działań było zaskoczeniem nie tylko dla okupanta, ale i dla poszczególnych formacji ruchu oporu. Pod wpływem krytyki AK i zaleceń rządu Komenda Główna BCh postanowiła ograniczyć zasięg walk. Decyzje o tyle były słuszne, iż należało się jak najszybciej zająć ludnością wysiedloną.

W tradycji walk BCh z okupantem niemieckim Powstanie Zamojskie to nie tylko chlubna karta oręża. To wydarzenie niesprowadzające się jedynie do bitew, staczanych przez polski ruch oporu między 1 i 12 lutego 1943 roku, lecz nade wszystko przejaw najwyższego patriotyzmu, poświęcenia i bohaterstwa żołnierzy BCh. Oni jako pierwsi na tak wielką skalę wystąpili w obronie ojczystej ziemi i jej mieszkańców.

Ich postawa miała wpływ na aktywizację całego ruchu oporu w regionie lubelskim oraz na innych terenach Generalnego

⁶ „Przez Walkę do Zwycięstwa” 1943, nr 2 (71)–3 (72).

⁷ *Materiały źródłowe...*, op. cit., s. 146.

⁸ *Ibidem*, s. 120.

Gubernatorstwa. Obalała mity tworzone na użytek komunistycznej propagandy, głoszące, że jedynie PPR i GL odgrywały inspiratorską rolę w walce zbrojnej z okupantem. Podważała także tezę historyków Armii Krajowej, którzy, zapominając o Powstaniu Zamojskim, twierdzili, że główny, jeśli nie jedyny, wpływ na koncepcję walki z okupantem miało utworzenie Związku Odwetu i Kedywu oraz rozpoczęcie akcji dywersyjnej „Wieniec”⁹.

Bilans walk BCh

Tak więc konspiracyjny ruch ludowy był swoistym fenomenem jedności działania partii politycznej Stronnictwa Ludowego „Roch”, jego organizacji zbrojnej Batalionów Chłopskich i Ludowego Związku Kobiet. W 1943 roku ogólnokrajowa struktura organizacyjna konspiracyjnego ruchu ludowego obejmowała swoim zasięgiem 10 województw II Rzeczypospolitej. Z wrogiem walczyło ponad 100 tys. żołnierzy BCh. W 1944 roku, przed wybuchem Powstania Warszawskiego, zaprzysiężonych było 157 tys. żołnierzy BCh, 60 tys. SL „Rocha”, 20 tys. członkiń LZK. Ruch ludowy cieszył się szerokim poparciem wsi i miał liczną rzeszę sympatyków¹⁰.

Ambicją ludowców było wywieranie wpływu na aktualną sytuację w kraju i na emigracji, ale przede wszystkim stworzenie wizji Polski wolnej, suwerennej oraz demokratycznej i urzeczywistnienia jej po wojnie. Ludowcy przeciwstawiali się wszystkim skrajnym wizjom Polski zarówno prawicowej, jak i lewicowej. Starali się w konspiracji urzeczywistnić idee demokratyczne państwa podziemnego i ludowego charakteru armii podziemnej.

Przełomowym okresem dla ruchu ludowego i dla całej walczącej Polski była tragiczna śmierć 4 lipca 1943 roku premiera i Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego, niewątpliwie głównego sojusznika ludowców. W kraju ruch oporu poniósł niepowetowaną stratę, w czerwcu 1943 roku zostali aresztowani przez Niemców

⁹ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, MON, Warszawa 1987, s. 93–97.

¹⁰ J. Gmitruk, *Powstanie Zamojskie*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2003.

wysokiej klasy polityk – prof. Jan Piekałkiewicz, Delegat Rządu RP na Kraj oraz doskonały żołnierz – gen. Stefan Rowecki, komendant Armii Krajowej. Były to wybitne postacie krajowej sceny politycznej i osoby o silnym charakterze, które współtworzyły struktury Państwa Podziemnego i miały wizję przyszłej Polski. Od tego momentu polityczny ruch chłopski, mimo ogromnych wpływów w Kraju i na emigracji, gdzie premierem rządu został Stanisław Mikołajczyk, miał coraz większe trudności na scenie politycznej.

Stanisław Mikołajczyk nie tylko zrozumiał logikę wysiłku zbrojnego BCh na Zamojszczyźnie, ale w sposób szczególnie doceniał działalność podziemnego ruchu oporu i tworzenie jednolitej armii podziemnej. Stąd też jego starania, jako premiera rządu, aby armia ta została dozbrojona i dobrze wyposażona. Mikołajczyk wzorował się na brytyjskim modelu prowadzenia wojny przez premiera gabinetu wojennego, a nie przez Naczelnego Wodza.

Bataliony Chłopskie prowadziły w zasadzie wszechstronną walkę z okupantem. Główny jednak ciężar uderzeń BCh skierowany był przeciwko ekonomicznie okupanta. Jak wykazały badania prof. Czesława Łuczaka, miało to bardzo istotne znaczenie dla przyspieszenia zwycięstwa nad faszyzmem. Z kilku tysięcy akcji przeprowadzonych przez Bataliony Chłopskie w latach 1939–1945, na podkreślenie zasługuje 830 stoczonych bitew i potyczek, 230 akcji sabotażowo-dywersyjnych, na szlakach kolejowych, 1600 ataków na niemiecką administrację i policję, 1600 zniszczeń zakładów pracujących na rzecz okupanta, 1800 „perswazji” za niewłaściwe zachowanie i współpracę z okupantem. Zestawienia te nie oddają wysiłku tysięcy bezmiejscowych bohaterów – szeregowych żołnierzy BCh¹¹.

Walka w latach 1939–1945 toczyła się także na różnych frontach życia podziemnego. Działalność BCh miała szerszy aspekt – powodowała większą aktywność wsi, podbudowywała ją moralnie i psychicznie. Bechowcy byli wydawcami i kolporterami blisko 100 tytułów prasy konspiracyjnej, centralnej i terenowej. Prasa była ważnym instrumentem oddziaływania ideowo-politycznego, krzepiła też na duchu, dodawała otuchy do walki, umacniała rolę przetrwania biologicznego narodu.

¹¹ Szerzej zob. J. Gmitruk, P. Matusak, J. Nowak, *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940–1945*, LSW, Warszawa 1983.

Żołnierze BCh nie tylko walczyli – uczyli się też na tajnych kompletach i prowadzili tajne nauczanie. Komenda Podokręgu IVa podjęła w 1944 roku decyzję, aby w swojej powielarni w Wiśniewie wydawać skrypty dla tajnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Opiekowano się szkołami, zaopatrywano w niezbędne środki materialne nauczycieli prowadzących tajne nauczanie. W środowisku ludowym rozwinął się bardzo aktywnie ruch samokształceniowy. Zajęcia prowadzono na tajnych uniwersytetach ludowych. Szczególne osiągnięcia w tej dziedzinie miał Ludowy Związek Kobiet. Powołano go do życia w 1942 roku, wychodząc naprzeciw dążeniu działaczek ludowych do rozwinięcia aktywniejszej pracy w środowisku wiejskim.

Kobiety wiejskie od samego początku okupacji współpracowały czynnie w organizowaniu ogniw ruchu oporu. LZK działał na zasadach autonomicznych w ruchu ludowym. Głównymi kierunkami jego działalności były: praca kulturalno-oświatowa i ideowo-wychowawcza, obsługiwanie sieci łączności i kolportażu, opieka i pomoc rodzinom pomordowanych i więzionych przez okupanta. W 1944 roku, w ramach LZK, powstał wydział sanitarny – Zielony Krzyż – organizujący fachową pomoc medyczną dla walczących oddziałów BCh. Na 20 tys. członkiń LZK wyszkolono 8 tys. sanitariuszek. Umiejętności opatrywania rannych, pomoc w różnych tragicznych wypadkach podbudowywały autorytet działaczek ruchu ludowego w środowisku wiejskim¹².

Pisząc o historii Batalionów Chłopskich, trudno pominąć istotne wydarzenie, które w poważny sposób zaważyło na działalności zbrojnej konspiracji ludowców. Była to niewątpliwie akcja scaleniowa AK z BCh, prowadzona w myśl hasła „zgody” i konsolidacji Polskiego Państwa Podziemnego do ostatniej „rozprawy” z okupantem. Mimo podpisania w maju 1943 roku przez SL „Roch” umowy o scaleniu, akcja ta nie została przeprowadzona do końca. Ludowcy odczytywali scalenie jako pozbawienie ich własnej siły zbrojnej. Do AK wcielono około 50 tys. żołnierzy BCh. Akcja scaleniowa doprowadziła do szeregu napięć i tarć w szeregach organizacji. Większa część zachowanej dokumentacji w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego poświęcona jest temu problemowi.

¹² J. Gmitruk, *Rola dziejowa Batalionów Chłopskich*, [w:] *Bataliony Chłopskie w Lubelskiem. Powstanie Zamojskie*, oprac. i red. M. Wojtas, BestPrint, Lublin–Warszawa 2006, s. 37.

Żołnierze i dowódcy BCh odegrali doniosłą rolę w strukturach AK. Franciszek Kamiński pod koniec wojny był szefem sztabu Komendy Głównej AK. Żołnierze BCh, jak już wspomniano, stanowili 1/3 stanu podziemnej armii ruchu oporu. Pod koniec wojny zmobilizowali do czynnej walki około 30% żołnierzy. Na 30 tys. akcji przeprowadzonych przez polski ruch oporu, 19% wykonali bechowcy. Przewodowali oni w takich formach walki, jak zwalczanie aparatu administracyjno-policyjnego i sabotaż gospodarczy. W ogólnej liczbie działań bojowych przewyższali dwukrotnie GL-AL, lecz ustępowali Armii Krajowej. Wysiłek zbrojny BCh był wprost proporcjonalny do liczby uzbrojonych żołnierzy BCh. Można się zastanowić, czy BCh wykorzystywały maksymalnie zmobilizowane siły. Porównując liczebność i uzbrojenie innych ugrupowań ruchu oporu, odpowiedź może być tylko pozytywna.

Działalność BCh, oprócz wymiernych korzyści materialnych (ochrona przed eksploatacją oraz niszczenie fizyczne i ekonomiczne wroga), miała szerszy, ogólnonarodowy aspekt: pobudzała uczucia patriotyczne, podbudowywała moralnie i psychicznie mieszkańców wsi, powoli przygotowywała chłopów do nowych zadań w powojennej Polsce.

Z okazji Święta Ludowego 28 maja 1944 roku komendant główny Batalionów Chłopskich Franciszek Kamiński wydał rozkaz:

„Walczyliśmy o każdą Polskę, o każdą polską Niepodległość i Całość – jakże jednak ofiarny, odpowiedzialny i bezgranicznie wielki musi być nasz wysiłek w walce, skoro wiemy, że Niepodległa Polska to Polska Ludowa. (...) Musimy być zvarci, nieugięci, twardzi jak najhartowniejsza stal! Nie ugiąć się przed brutalnymi ciosami zachodniego zbrodniarza i nie pozwolić rozłożyć czy rozbić naszych sił agentom wschodniego imperializmu”.

W walce z hitlerowskim najeźdźcą ruch ludowy poniósł wielką ofiarę krwi, zginęło lub zostało zamordowanych ponad 10 tys. jego działaczy i żołnierzy BCh. W walce z okupantem hitlerowskim poległo trzech szefów Komendy Głównej, sześciu komendantów okręgów, trzech komendantów podokręgów, 18 komendantów obwodów, 18 dowódców większych oddziałów partyzanckich, około 8 tys. żołnierzy BCh.

Udział w walce z okupantem tych, co „Żywią i bronią”, najdotkliwiej ocenił Franciszek Kamiński – komendant główny Batalionów Chłopskich na Kongresie PSL w styczniu 1946 roku:

Pracą w pocie czoła i krwią obficie przelaną w walce zdobył chłop prawo do ziemi, prawo do współrzędzenia państwem – prawo do Polski. I ta ziemia polska, przesiąknięta potem i krwią najserdeczniejszą chłopca, stała się dla niego tym droższą. Do walki poszły najlepsze i najdzielniejsze jednostki. Wielu, bardzo wielu z nich nie żyje. Groby ich wyznaczają granice państwa i kryją ciche, bezinteresowne bohaterstwo. Polska Ludowa, ruch ludowy zna tych bohaterów – to jego przywódcy i przodownicy. Ginęli za Polskę, ginęli w obronie ideałów, które ukochali, które urzeczywistniali w życiu. Ideały te przekazali nam żywym testamentem do urzeczywistnienia. Pozostaniemy im wierni i z drogi obranej nie zejdziemy¹³.

Wyjście z podziemia struktur konspiracyjnego ruchu ludowego i jego organizacji zbrojnej – Batalionów Chłopskich – odbywało się w kilku etapach. Proces ten, mimo oficjalnych uzgodnień o charakterze politycznym i wojskowym, nigdy nie został zakończony. Nie objął on bowiem tych żołnierzy BCh, którzy na przełomie lat 1944 i 1945 zostali uwięzieni przez polski i radziecki aparat bezpieczeństwa. Aresztowania objęły wówczas nie tylko pojedynczych żołnierzy BCh, ale nawet całe oddziały partyzanckie, które były zatrzymywane i deportowane na wschód. Polski aparat bezpieczeństwa masowo wtrącał do więzień żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego z rodowodem bechowskim – z Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowej.

Mimo że większość ludowców-żołnierzy BCh próbowała czynnie włączyć się do życia społecznego, gospodarczego i politycznego, ogromna nieufność ludowców do nowej władzy, wynikająca z zaistniałej sytuacji politycznej, spowodowała, że proces ujawniania struktur konspiracyjnego ruchu ludowego przebiegał z ogromnymi oporami. Chociaż decyzję o wyjściu z podziemia BCh podjęto 15 marca 1945 roku, a akcja ujawniania miała rozpocząć się od 2 kwietnia, do jej realizacji nie doszło, w związku z aresztowaniem przywódców Polskiego Państwa Podziemnego. Po tym wydarzeniu CKRL uznało, że dalsze próby ujawniania powiększyłyby straty osobowe i nakazało bechowcom pozostanie w konspiracji.

¹³ *Sprawozdanie komendanta głównego BCh Franciszka Kamińskiego z działalności BCh w okresie okupacji ogłoszone na Kongresie PSL w Warszawie 19 I 1946 r., [w:] Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 I 1946 r. (stenogram), wstęp, wybór i opracowanie J. Gmitruk i J. Mazurek, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 1999, s. 103–104.*

Warunki do ujawnienia się konspiracyjnych struktur ruchu ludowego nastąpiły dopiero po powrocie do kraju Stanisława Mikołajczyka i powołaniu w czerwcu 1945 roku Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Utworzenie w sierpniu 1945 roku Polskiego Stronnictwa Ludowego ujawniło struktury polityczne konspiracyjnego ruchu ludowego. Powstała wówczas konieczność likwidacji struktur BCh. Po przeprowadzeniu rozmów z gen. Marianem Spychalskim, zastępcą Naczelnego Dowódcy WP ds. polityczno-wychowawczych, jako pierwsza oficjalnie ujawniła się Komenda Główna Batalionów Chłopskich. 28 sierpnia 1945 roku jej przedstawiciele wystąpili do Spychalskiego z wnioskiem o stworzenie warunków umożliwiających powrót pozostających dotychczas w konspiracji żołnierzy BCh do normalnego życia bez wyciągania jakichkolwiek konsekwencji.

Po ujawnieniu się kilka tysięcy żołnierzy BCh – członków Polskiego Stronnictwa Ludowego – nadal jednak było szykanowanych i represjonowanych przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. W Polsce Ludowej, o którą walczyli i za którą przelewali krew, brakowało dla nich pracy, chleba i wolności. Traktowano ich jako politycznych wrogów, których należy bezwzględnie zniszczyć, a o ich chwalebnej działalności zapomnieć.

Z rąk funkcjonariuszy bezpieki zginęli skrytobójczo zamordowani: komendant Okręgu VI BCh (krakowskiego) – Narcyz Wiatr „Zawojna”, przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Przeworsku – Władysław Kojder „Trzaska”, „Grab”, „Zawieja”, komendant PKB i Straży Samorządowej w pow. Krasnostaw Stanisław Sokołowski „Rolnik” i wielu innych¹⁴. Nie wszyscy żołnierze BCh ujawnili się, a niektórzy z tych, którzy się ujawnili, nadal prześladowani przez UB, wracali do konspiracji. Najdłużej w podziemiu przeciwko nowej władzy walczyli: Józef Kuraś „Ogień”, dowódca oddziału „Błyskawica” na Podhalu – zginął 21 lutego 1947 roku – i Leon Cieśla „Klon”, dowódca oddziału partyzanckiego z obwodu krośnieńskiego, który w podziemiu działał aż do 1956 roku, aresztowany zmarł w więzieniu. Cudem uratował się od wyroku śmierci Roman Kisiel „Sęp” – komendant BCh z obwodu

¹⁴ *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich IV Okręgu Lublin*, t. 3, oprac. i red. M. Wojtas, Lublin 1998–2014, s. 427.

przemyskiego, który bronił swoich żołnierzy aresztowanych przez NKWD.

Wiele lat spędzili w więzieniach żołnierze i dowódcy organizacji Chłopski Ruch Oporu, działającej na przełomie lat 1944 i 1945: Jan Sońta „Ośka”, Zygmunt Kozak „Walter”, Tadeusz Szela „Łeda”, Stefan Rodak „Rola” – komendant BCh obw. Puławy oraz wielu innych bechowców¹⁵. Przetrzymano ich w aresztach i więzieniach długie miesiące i lata, w majestacie „prawa” stanowionego przez komunistyczne władze, a często nawet bez wyroku sądu. Był między nimi także sam komendant główny BCh Franciszek Kamiński, oskarżony o przestępstwa szczególnie niebezpieczne w okresie odbudowy państwa i skazany przez Sąd Wojskowy w Warszawie na 12 lat więzienia, zwolniony po sześciu latach w roku 1956.

Zakończenie

Po wyzwoleniu, w sposób jeszcze bardziej drastyczny niż sanacja w latach II RP, do fałszowania historii i pomniejszania w niej roli wsi i ruchu ludowego, a zwłaszcza chłopskiego czynu zbrojnego w latach wojny i okupacji, przystąpili komuniści. Rozbijając ruch ludowy, likwidując jego demokratyczne i niezależne struktury organizacyjne, służby bezpieczeństwa planowo konfiskowały lub wręcz fizycznie niszczyły dokumentację konspiracyjnej działalności ludowców, Batalionów Chłopskich, wytworzoną w latach 1945–1947 przez PSL, Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici” i in.

W systemie komunistycznym przez kolejne półwiecze jego panowania w Polsce przeszłość historyczna mogła być poznawana wyłącznie przez pryzmat marksizmu i zgodnie z interesami politycznymi partii rządzącej – PPR, a potem PZPR. Stąd w dziedzinie poznania historycznego toczyła się nieustanna walka, wypowiedziana niezależnej myśli ludowców i historycznej prawdzie o ich dokonaniach. Walka ta prowadzona była bezwzględnie poprzez swoistą politykę personalną w środowiskach naukowych wyższych uczelni, osławioną cenzurę, we wszelkich publikacjach, narzucającą według własnego doboru tematy, fakty i ich interpretację.

¹⁵ Ibidem, s. 501.

Władze PRL przez dziesięciolecia nakłaniały historyków do takiego ujmowania dziejów polskiego ruchu oporu w latach okupacji hitlerowskiej, z którego wynikałoby, jakoby Bataliony Chłopskie przestały istnieć już w czasie wojny, rozczłonkowane przez Armię Krajową oraz Armię Ludową, a tym samym zatraciły swą samodzielność i tożsamość ideową. Historia odparła te zarzuty, jako kłamliwe i bezpodstawne.

Janusz Gmitruk

Bibliografia¹⁶

Źródła drukowane

Archiwum Ruchu Robotniczego, t. 9, Książka i Wiedza, Warszawa 1984.

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1–6, Caldra House, Londyn 1970–1989.

Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie (1940–1944). Źródła, wstęp i oprac. Z. Mańkowski, J. Markiewicz, J. Naumiuk, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1962.

Celt Marek [Chciuk Tadeusz], *Raport z Podziemia – 1942*, LTW, Wrocław 1992.

Historyczny Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 stycznia 1946 roku, wstęp, wybór i oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2006.

Kisielewski Tadeusz, *Spory o ustrój Polski niepodległej 1939–1943. Sprawa narodowa i polityka. Dokumenty z lat 1939–1943*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 1994.

Klukowski Zygmunt, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944)*, wyd. 2, wstęp i red. Z. Mańkowski, LSW, Lublin 1959.

Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 stycznia 1946 rok (stenogram), wstęp, wybór i oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 1999.

Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego, t. 4, 1939–1945, oprac. Z. Mańkowski, J. Nowak, LSW, Warszawa 1966.

Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945, t. 1–2, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.

Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej, wybrał i oprac. K. Przybysz, Elipsa, Warszawa 1987.

¹⁶ Bibliografia obejmuje wyłącznie wybór druków zwartych. Z uwagi na jej objętość, pomija liczne, niekiedy bardzo cenne artykuły i studia zamieszczone zwłaszcza na łamach „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego”, „Rocznika Historycznego Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” oraz „Dziejów Najnowszych” oraz w pracach zbiorowych.

Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów, oprac. S. Lato, W. Stankiewicz, PWN, Warszawa 1969.

Przybysz Kazimierz, *Ludowcy o społeczeństwie, państwie i demokracji 1939–1945. Wybór publicystyki konspiracyjnej*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 1999.

Ruch oporu na wsi małopolskiej w dokumentach konspiracyjnego ruchu ludowego (1940–1945), zebrali i oprac. J. Buszko, A. Fitowa, J. Nowak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944, wstęp, wybór i oprac. K. Przybysz, Elipsa, Warszawa 1992.

W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra Stanisława Kota (1939–1945), wybór i oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, LSW, Warszawa 1989.

Załęski Zygmunt, *Nowy wspólny dom. Wybór pism i przemówień*, oprac. J. Borkowski, LSW, Warszawa 1985.

Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej, t. 1–2, pod red. C. Madajczyka, LSW, Warszawa 1977.

Wspomnienia i relacje

Abramczyk Józef, *Partyzanci z Kozienickiej Puszczy. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCh*, LSW, Warszawa 1971.

Apostoł-Staniszevska Jadwiga, *Echa okupacyjnych lat*, LSW, Warszawa 1970.

Banach Kazimierz, *Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały*, LSW, Warszawa 1968.

Bartoszewski Władysław, Lewinówna Zofia, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom*, wyd. 3, Znak, Warszawa 2007.

Cebulski Antoni, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2009.

Chleb i krew. Moja wieś podczas okupacji. Wspomnienia, oprac. T. Kisielewski, J. Nowak, LSW, Warszawa 1968.

Chłopi w oddziałach partyzanckich BCh w obronie Zamojszczyzny, oprac. J. Markiewicz, LSW, Warszawa 1957.

Czuba Paweł, Wojtal Jan, *Walczyli na ziemi krasnostawskiej*, LSW, Warszawa 1979.

Fijałkowski Tadeusz, *Pod kryptonimem „Wkra”*, wyd. 2, LSW, Warszawa 1971.

Gołąbek Władysław, *Bez rozkazu*, LSW, Warszawa 1975.

Gołąbek Władysław, *Nie wiedział co to lęk*, SW, Warszawa 1978.

Górszczyk Jerzy, *Szkice emigracyjne. Rumunia, Palestyna, Iran, Egipt*, Chłopski Świat, Warszawa 1948.

Jagiello Stanisław, *Kryptonim „Telegraf”. Z dziejów Batalionów Chłopskich na Kielecczyźnie*, LSW, Warszawa 1979.

- Jaszczuk Stanisław, *Kwiaty i plamy*, LSW, Warszawa 2001.
- Jekielek Wojciech, *W pobliżu Oświęcimia*, wyd. 2, LSW, Warszawa 1966.
- Kapustka Eugeniusz, Ptaszek Bolesław, *Partyzancka idzie wiara*, LSW, Warszawa 1972.
- Kazimierowicz Tomasz, *Moja droga życia. Wspomnienia*, LSW, Warszawa 1976.
- Kazimierski Mieczysław, *Leśna brać*, wyd. 2, LSW, Warszawa 1972.
- Kisiel Roman, *Bez munduru, my żołnierze 1939–1944*, LSW, Warszawa 1969.
- Korboński Stefan, *W imieniu Rzeczypospolitej*, IPN, Warszawa 2009.
- Kurek-Dudowa Halina, *Młodość tragiczna i męska. O Stefanie Skoczylasie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1978.
- Kusyk Franciszek, *Z konspiracji w Lubartowskiem*, LSW, Warszawa 1982.
- Leczykiewicz Sylwester, *Konfederacja Tatrzańska*, LSW, Warszawa 1969.
- Matusowa Barbara, *Na partyzancki poszły bój*, wyd. 3, LSW, Warszawa 1976.
- Młudzik Mieczysław, *Borem lasem. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCh-LSB*, Warszawa 1977.
- Niećko J., *Na drodze do Polski Ludowej. Wybór pism z lat 1941–1949*, oprac. Z. Hemmerling, Warszawa 1976.
- Nować Bronisław, *Wspomnienia z lat wojny i okupacji*, Fundacja Kultury Jana Kochanowskiego, Radom 1998.
- Olszyński Józef, *Walka w Beskidzie i na Podgórzu Sądeckim*, LSW, Warszawa 1978.
- Ordyk S., *Hasło „Wisła”*, wyd. 2, Warszawa 1973.
- Pawlina Piotr, *Podziemni żołnierze wolności. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCh*, wyd. 2, LSW, Warszawa 1973.
- Prawda o żołnierzach Batalionów Chłopskich*, Nakładem SL, Warszawa 1948.
- Rodak Stefan, *Marszem podziemnym*, LSW, Warszawa 1970.
- Rodak Stefan, *Maszerują Chłopskie Bataliony. Z dziejów ruchu ludowego w obwodzie puławskim (1939–1944)*, LSW, Warszawa 1960.
- Sagan Tomasz, *Konspiracja w „Natanie”*, LSW, Warszawa 1972.
- Sokół Jan, *Konspiracja nad Wisłą i Sanem*, LSW, Warszawa 1967.
- Twierdzą nam będzie każdy próg. Kobiety ruchu ludowego w walce z hitlerowskim okupantem*, wybór i oprac. M. Jędrzejec, LSW, Warszawa 1968.
- W kolportażu i łączności Komendy Głównej BCh. Wspomnienia*, LSW, Warszawa 1982.
- Zbiński Stanisław, *Nad Wartą ludowa straż. Z konspiracyjnej działalności wielkopolskich ludowców w latach 1939–1945*, LSW, Warszawa 1966.
- Ziembikiewicz Zbigniew, *W partyzantce u „Rysia”. Wspomnienia żołnierza I Batalionu Oddziałów Hrubieszowskich BCh*, LSW, Warszawa 1978.
- Zwiejski Władysław, *Walczyli w Chłopskich Batalionach. Z dziejów podziemnego ruchu ludowego w obwodzie opatowskim (1939–1945)*, LSW, Warszawa 1964.
- Żelazne kompanie BCh*, Chłopski Świat, Warszawa 1946.

Opracowania

Adamczyk Mieczysław, *Kieleckie czasopiśmiennictwo konspiracyjne 1939–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kielce 1976.

„Akcja Reinhardt”. *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, pod red. D. Libionki, IPN, Warszawa 2004.

Bataliony Chłopskie w strukturze Polskiego Państwa Podziemnego, pod red. J. Gmitruka i J. Mazurka, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 1999.

Bataliony Chłopskie w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie, pod red. K. Przybysza, LSW, Warszawa 1975.

Bednarczyk Przemysław, *Jan Sońta „Ośka” 1919–1990. Partyzancka biografia*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2007.

Błądek Lidia, *Wizje Polski w programach Polskiego Stronnictwa Ludowego 1945–1947*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996.

Borkowski Jan, *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, cz. 1–2, LSW, Warszawa 1987.

Borkowski Jan, *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935*, LSW, Warszawa 1970.

Borodziej Włodzimierz, *Terror i polityka. Policja niemiecka a ruch oporu w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Pax, Warszawa 1985.

Buczek Roman, *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Toronto 1984.

Buczek Roman, *Stanisław Mikołajczyk*, t. 1–2, Toronto 1992.

Buczek Roman, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939–1945. Organizacja i polityka*, Londyn 1975.

Byliśmy sercem wsi..., Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2004.

Caban Ireneusz, Mańkowski Zygmunt, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*, cz. 1, *Zarys monograficzny*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1971.

Chłopi w obronie Zamojszczyzny, pod red. J. Gmitruka i Z. Mańkowskiego, LSW, Warszawa 1985.

Cergowska Genowefa, *Matki partyzantów*, LSW, Warszawa 1976.

Chrobaczyński Jacek, *Ostatni z szesnastu. Biografia polityczna Adama Bienia (1899–1998)*, KAW, Warszawa 2000.

Datner Szymon, *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX–25 X 1939*, MON, Warszawa 1967.

Dąbrowski Stanisław, *Koncepcje powojennych granic Polski w programach i działalności polskiego ruchu ludowego 1939–1945*, Ossolineum, Wrocław 1971.

Dąbrowski Stanisław, *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, LSW, Warszawa 1981.

Dereń Bogusław, *Józef Kuraś „Ogień”. Partyzant Podhala*, wyd. 2, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2000.

Domański Tomasz, Jankowski Andrzej, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, IPN, Kielce 2011.

Doroszuk Tadeusz, *Bastiony Podlasia. Konspiracyjny ruch ludowy na Podlasiu 1939–1944*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2005.

Dudowa Halina, *Godni Polscy*, wyd. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1974.

Duraczyński Eugeniusz, *Kontrowersje i konflikty 1939–1941*, wyd. 2, PWN, Warszawa 1979.

Duraczyński Eugeniusz, *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943–lipiec 1944*, Warszawa 1986.

Duraczyński Eugeniusz, *O przyszłość Polski 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.

Duraczyński Eugeniusz, *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Bellona, Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.

Duraczyński Eugeniusz, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Książka i Wiedza, Warszawa 1993.

Duraczyński Eugeniusz, *Stosunki w kierownictwie podziemia londyńskiego (1939–1943)*, PWN, Warszawa 1966.

Duraczyński Eugeniusz, Turkowski Romuald, *O Polsce na uchodźstwie. Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997.

Dzięciołowski Stanisław, *Parlament Polski Podziemnej 1939–1945*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004.

Eksterminacja ludności polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej, praca zbiorowa, Warszawa 1979.

Fajkowski Józef, *Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, LSW, Warszawa 1972.

Fajkowski Józef, Religa Jan, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1981.

Fąfara Eugeniusz, *Bataliony Chłopskie w walce o Polskę Ludową*, ZSL, Warszawa 1984.

Fąfara Eugeniusz, *Gehenna ludności żydowskiej*, LSW, Warszawa 1983.

Fąfara Eugeniusz, *Obrońcom Świętokrzyskich Gór*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.

Fitowa Alina, *Bataliony Chłopskie w Małopolsce 1939–1945. Działalność organizacyjna, polityczna i zbrojna*, PWN, Warszawa–Kraków 1984.

Fitowa Alina, *Stanisław Mierzwa „Słomka” na tle swoich czasów*, Muzeum W. Witosa, Wierchosławice 1994.

Gałąj Dyżma, *Chłopski ruch polityczny w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969.

Gmitruk Janusz, *Dziejowa rola Stanisława Mikołajczyka*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2009.

Gmitruk Janusz, *Jan Piekalkiewicz. Bohater zapomniany*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2009.

Gmitruk Janusz, *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, wyd. 2, LSW, Warszawa 1985.

Gmitruk Janusz, *Ku zwycięstwu. Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, wyd. 3 zmienione i poprawione, LSW, Warszawa 2003.

- Gmitruk Janusz, *Martyrologia wsi polskiej*, PSL, Warszawa 1997.
- Gmitruk Janusz, *Powstanie Zamojskie*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2003.
- Gmitruk Janusz, *Skazani na zagładę. Jeńcy i partyzanci radzieccy a Bataliony Chłopskie 1941–1945*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2001.
- Gmitruk Janusz, *Stefan Skoczylas 1918–1945 (biografia dowódcy BCh na Podlasiu)*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2008.
- Gmitruk Janusz, *Zygmunt Rumel. Żołnierz nieznany*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2009.
- Gmitruk Janusz, Matusak Piotr, Nowak Jan, *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940–1945*, LSW, Warszawa 1983.
- Gmitruk Janusz, Matusak Piotr, Wojdyło Witold, *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, MON, Warszawa 1987.
- Gnatowski Michał, Monkiewicz Waldemar, Kowalczyk Józef, *Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad eksterminacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, OBN, Białystok 1981.
- Golka Bartłomiej, *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945*, LSW, Warszawa 1975.
- Gołąbek Władysław, Młodożeniec-Warowna Stanisław, Sulima Roch, *Partyzanckie twierdze. O współdziałaniu ludności wiejskiej z ruchem oporu*, LSW, Warszawa 1974.
- Gontarczyk Piotr, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*, wyd. 2, Fronda, Warszawa 2006.
- Górski Grzegorz, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Fundacja Inicjatyw Lokalnych „Pomarania”, Toruń 1995.
- Górski Grzegorz, *Ustrój Polskiego Państwa Podziemnego 1939–1944. Studium historyczno-prawne*, KUL, Lublin 1995.
- Grabowski Jan, *Ja tego Żyda znam. Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, IFiS PAN, Warszawa 2004.
- Grabowski Waldemar, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Pax, Warszawa 1995.
- Grabowski Waldemar, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, IPN, Warszawa 2003.
- Gross Jan Tomasz, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Pogranicze, Sejny 2000.
- Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, oprac. C. Madajczyk przy współudziale S. Lewandowskiej, PWN, Warszawa 1965.
- Hirsz Zbigniew Jerzy, *Terenowa prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945*, LSW, Warszawa 1977.
- Indraszczuk Arkadiusz, *Adam Bień (1899–1998). Działalność społeczno-polityczna*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2005.
- Indraszczuk Arkadiusz, *Zielona Międzynarodówka. Współpraca partii chłopskich z państwami Europy Środkowej i Wschodniej*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2008.

Jachymek Jan, *Mysł polityczna PSL „Wyzwolenie” 1918–1931*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1983.

Jagła M., *Stanisław Mikołajczyk*, Poznań 2001.

Jakubowski Jerzy Wojciech, *Chłopi polscy 1944–1948. Perspektywa psychohistoryczna*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk–Warszawa 2000.

Jastrzębski Jerzy, *Między apologią a negacją. Kultura ludowa w polemikach 1939–1948*, LSW, Warszawa 1987.

Jaźwiec Jan, *Pomnik dowódcy*, LSW, Warszawa 1971.

Kaczanowski Longin, *Zagłada Michniowa*, LSW, Warszawa 1987.

Karaszewski Bogumił, *Partyzancka broń. O uzbrojeniu w Batalionach Chłopskich*, LSW, Warszawa 1980.

Kasperek Józef, *Konspiracyjny ruch ludowy na Lubelszczyźnie 1939–1944*, LSW, Warszawa 1988.

Kasperek Józef, *Podhale w latach wojny i okupacji niemieckiej 1939–1945*, LSW, Warszawa 1990.

Kisielewski Tadeusz, *Federacja środkowoeuropejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, LSW, Warszawa 1991.

Kisielewski Tadeusz, *Heroizm i kompromis. Portret zbiorowy działaczy ludowych*, cz. 1–2, Książka i Wiedza, Warszawa 1977–1979.

Kołodziejczyk Arkadiusz, *Maciej Rataj 1884–1940*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1991.

Korboński Stefan, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945*, wyd. 2, Filadelfia 1983.

Krasuski Józef, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, PWN, Warszawa 1977.

Kroll Bogdan, *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.

Kubów Władysław, *Terroryzm na Podolu Zachodnim*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2008.

Lewandowska Stanisława, *Kryptonim „Legalizacja” 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1984.

Lewandowska Stanisława, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Czytelnik, Warszawa 1982.

Lityński Jan, *PSL. Model oporu*, Książka i Prasa, Warszawa 1988.

Łatyński Marek, *Nie paść na kolana. Szkice o opozycji lat czterdziestych*, Polonia, Londyn 1985.

Łuczak Aleksander, *Spółczesność i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, LSW, Warszawa 1982.

Łuczak Czesław, *Losy nauki polskiej i nauczania akademickiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, UAM, Poznań 1981.

Łuczak Czesław, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.

Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1970.

Mańkowski Zygmunt, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1978.

Mańkowski Zygmunt, Markiewicz Jerzy, Naumiuk Jan, *Kalendarium walk Batalionów Chłopskich na Lubelszczyźnie (1940–1944)*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1964.

Marcinkowski Józef, Fitowa Alina, *Ruch ludowy w Małopolsce i na Śląsku 1939–1945*, LSW, Warszawa 1987.

Markiewicz Jerzy, *Nie dali ziemi skąd ich ród. Zamojszczyzna 22 XI 1942–31 XII 1943*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1967.

Markiewicz Jerzy, *Paprocie zakwitły krwią partyzantów. O wielkich bitwach w Puszczy Solskiej w czerwcu 1944 roku*, Wydawnictwo Lubelskie, Warszawa 1961.

Markiewicz Jerzy, *Partyzancki kraj*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1980.

Markiewicz Jerzy, *Szkoły partyzanckiej walki. O szkoleniu wojskowym w Batalionach Chłopskich*, LSW, Warszawa 1982.

Martyrologia i eksploatacja wsi polskiej pod hitlerowską okupacją. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniach 29–30 listopada 1985 roku w Borkowie, Kielce Towarzystwo Naukowe, Kielce 1989.

Matusak Piotr, *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945*, Instytut Historii Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach, Siedlce 1997.

Matusak Piotr, *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej 1939–1945*, MON, Warszawa 1976.

Mazurek M., *Władysław Cholewa. Delegat Rządu Londyńskiego na województwo lubelskie. Sybirak. Biografia*, Czemiernickie Towarzystwo Regionalne, Czemierniki 2012.

Miciński Czesław Henryk, *Ludowe twierdze. Działalność Batalionów Chłopskich na terenie środkowej Lubelszczyzny 1940–1944*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2009.

Nadolski Marek, *Komuniści wobec chłopów w Polsce w latach 1941–1956. Mity i rzeczywistość*, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1993.

Nadolski Marek, *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1990.

Nie wszystko umiera. Szkice biograficzne żołnierzy BCh, opracowali S. Jarecka-Kimłowska, J. Nowak, LSW, Warszawa 1976.

Paczkowski Andrzej, *Stanisław Mikołajczyk, czyli kłeska realisty (zarys biografii politycznej)*, Omniapress, Warszawa 1991.

Poboży Błażej, *Społeczeństwo obywatelskie w myśli politycznej obozu rządowego 1939–1945*, Muzeum Historii, Warszawa 2007.

Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945, pod red. A. Żbikowskiego, IPN, Warszawa 2006.

Ponczek E., *Dyskurs o kulturze w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2006.

Prawda i pamięć o Batalionach Chłopskich, Wszechnica Świętokrzyska, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Kielce–Warszawa 2006.

Prekerowa Teresa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, PIW, Warszawa 1982.

Przybysz Kazimierz, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, LSW, Warszawa 1983.

Przybysz Kazimierz, *Gdy wieś ratowała życie*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2001.

Przybysz Kazimierz, *Konspiracyjny ruch ludowy na Mazowszu 1939–1945*, LSW, Warszawa 1977.

Przybysz Kazimierz, *Ludowcy na ziemiach włączonych do Rzeszy 1939–1945*, LSW, Warszawa 1987.

Przybysz Kazimierz, *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Aspra, Warszawa 2006.

Przybysz Kazimierz, *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Aspra, Warszawa 2000.

Przybysz Kazimierz, *Pomoc społeczna na wsi polskiej 1939–1945*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1990.

Przybysz Kazimierz, Wojtas Andrzej, *Bataliony Chłopskie*, t. 1, *Geneza i rozwój struktury organizacyjnej*, LSW, Warszawa 1985; t. 2, *W walce z okupantem*, Warszawa 1985; t. 3, *O kształt społeczno-polityczny Polski*, LSW, Warszawa 1986.

Rączy Elżbieta, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, IPN, Rzeszów 2008.

Ruch ludowy w województwie łódzkim, pod red. E. Podgórskiej, ZSL, Łódź 1968.

Rutkowski Adam, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Wyd. Polonia, Warszawa 1963.

Sacewicz Karol, *Centralna prasa Polski Podziemnej wobec komunistów polskich 1939–1945*, IPN, Warszawa 2009.

Salmonowicz Stanisław, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945*, WSiP, Warszawa 1994.

Słabek Henryk, *Inaczej o historii Polski 1945–1989*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000.

Słowakiewicz Andrzej, *Koncepcje programowe Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1945–1947*, Wyd. Antyk, Warszawa 1989.

Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich, t. 1–6, oprac. i red. M. Wojtas, Stowarzyszenie Żołnierzy Batalionów Chłopskich w Lublinie, Lublin 1998–2014.

Stępka Stanisław, *Stanisław Mikołajczyk. Rozprawy i studia*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2001.

Strzembosz Tomasz, *Refleksje o Polsce i Podziemiu (1939–1945)*, Omnipress, Warszawa 1987.

Strzembosz Tomasz, *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa 2000.

Studia z dziejów polskiej myśli politycznej, t. 1–3, pod red. K. Przybysza, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991–1994.

Szaflik Józef Ryszard, *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Studium o taktyce Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego 1939–1943*, LSW, Warszawa 1973.

- Szczechura T., *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984.
- Szpytma Mateusz, Szarek Jarosław, *Ofiara Sprawiedliwych. Rodzina Ulmów – oddali życie za ratowanie Żydów*, Dom Wydawniczy Rafael, Kraków 2004.
- Śliwa Michał, *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Ossolineum, Wrocław 1993.
- Święch Jerzy, *Literatura polska w latach II wojny światowej*, PWN, Warszawa 1997.
- Tobiasz Julian, *Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich 1941–1945*, MON, Warszawa 1972.
- Terej Jerzy Janusz, *Na rozstajach dróg. Ze studiów na obliczem i modelem Armii Krajowej*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Turkowski Romuald, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1992.
- Walczak Marian, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1987.
- Ważniewski Władysław, *Walki partyzanckie nad Nidą. Z dziejów walki podziemnej na ziemi miechowsko-pińczowskiej*, MON, Warszawa 1969.
- Wilkowka-Nette F., *Pacyfikacje i terror na wsi woj. warszawskiego*, Kielce 1987.
- Wiskemann E., *Germany's Eastern Neighbours: Problems Relating to the Oder – Neisse Line and Czech Frontier Regions*, London 1956.
- Winnicka Halina, *Tradycja a wizja Polski w publicystyce konspiracyjnej*, LSW, Warszawa 1980.
- Wojdyło Witold, *Oddziały specjalne i partyzanckie Batalionów Chłopskich*, LSW, Warszawa 1989.
- Wojtas Andrzej, *Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej*, cz. 1–2, LSW, Warszawa 1979–1988.
- Wojtas Andrzej, *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948*, LSW, Warszawa 1983.
- Wyka Kazimierz, *Życie na niby. Szkice z lat 1939–1945*, wyd. 2, Universitas, Warszawa 1959.
- Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, pod red. A. Namyśło, IPN, Warszawa 2008.
- Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej 1939–1945*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1969.
- Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, pod red. C. Pilichowskiego, PWN, Warszawa 1980.
- Żencykowski Tadeusz, *Polska lubelska 1944*, Paryż 1987.
- „*Żywią i bronią*”. *Wiś i chłopcy w obronie ojczyzny*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, pod red. J. Gmitruka, P. Matusaka, Warszawa 2009.